

Desztalinizáció a szovjet zónában

Az apparátusok ellenállnak, 1953–1957

I. A megújuló szovjet birodalom

Sztálin halálakor a szovjet hatalmi politika mérlege a Szovjetunió szempontjából pozitívnak tűnt. Elérte azt, amit Sztálin 1947-ben tervezett: a világ egyik kiemelkedő katonai és nehézipari nagyhatalmává nőtte ki magát. (A táborokról, a törvénytelenégekről akkor még hallgattak.)

A modern atomhatalom

Ennek egyik alapja az új energia, az *atomenergia* és az arra épülő *atomfegyverzet*, valamint a *rakétaipar* kifejlesztése. Az eddigi kutatások nem tárták még fel ennek a két stratégiai iparágak történetét, de az alapvető kronológiai adatok már itthon is (elsősorban Sz. Bíró Zoltán, Kun Miklós és az amerikai történészek írásából) ismertek. A fejlesztéseket mutató adatok: 1946. december: az első európai atomreaktor üzembe helyezése; 1949. augusztus 29.: az első szovjet atombomba felrobbantása; 1953. augusztus 12.: az első szovjet hidrogénbomba robbantása; 1954. június 27.: a világ első atomerőművének üzembe helyezése, amit be tudnak kapcsolni az elektromos fogyasztói hálózatba. (Ez utóbbi kimondottan sokkolja a világ atomtudósait.) Hasonló a repülő- és rakétaipar sikersorozata. 1948. október 9.: az első szovjet irányított ballisztikus rakéta; 1950. február 1.: az első szovjet szuperszonikus repülő. Vagyis a Szovjetunió, noha a felhalmozott megsemmisítő és stratégiai fegyverek mennyiségében nem éri el a NATO-országokat, de atomcsapásra kész hatalom, amely a világ legerősebb szárazföldi hadseregével rendelkezik, így megtámadhatatlan. Sőt, az atom- és rakétaiparban (a meghajtók területén) fölénybe került az USA-val szemben. Fegyverkezési egyensúly alakul ki, amely a tárgyalóasztalhoz kényszeríti az ellenfelet.

Az euroatlanti világon kívüli területek, 1953–1955

A Szovjetunió világpolitikai erősödését segíti az euroatlanti világon kívüli társadalmak fejlődése. A volt gyarmatok önállósodása már a világháború alatt megindul, és tart az 1960-as évek közepéig. Közöttük a leglátványosabb India világpolitikai szereplése, majd még inkább a kommunisták győzelme Kínában. Kína nyíltan a szovjet mintát kívánja követni, radikális antiimperialista programot hirdet.

Az ázsiai térségben éppen Sztálin halálának idején indul meg a bipoláris világrendszerrel szemben a *harmadik pólus* kialakítása. India és Kína – utóbbi nem fogadja el Sztálin halála után a desztalinizációt – fogalmazzák meg „a békés

egymás mellett élés öt elvét” (1954), meghirdetik „az el nem kötelezett” politikát, és ebben megtalálják egyetlen európai partnernek Jugoszláviát. Tito államát a világpolitikában most már nemcsak aktív szovjetellenes, balkáni politikája (Balkán-paktum Görögországgal és Törökországgal, 1953. február) értékeli fel, hanem aktív távol-keleti politikája (1954–55) is. A következő évek szovjet politikájában – így a magyar '56. évi felkelés sorsában is – Jugoszláviának, Kínának, de még Indiának is fontos szerepe lesz. Annál is inkább, mert a Sztálin halála után a pozícióit erősítő Hruscsov kinyitja a szovjet politikát a világ felé, és szövetségeseket keres.

Hruscsov világbirodalmi tervei

Hruscsov – amennyire ezt az eddigi történeti irodalom, illetve a dokumentumközlések látni engedik – egy *új szovjet birodalom építésébe* kezdett a régi, sztálini alapokon. Az új elképzelés alapjai a következők.

1. *Erőegyensúly* állt elő. Egyrészt ez a körülmény a Szovjetunióknak új lehetőséget kínál a világpolitikában. Másrészt: elkerülhető a harmadik világháború.

2. *Kinyitni* a birodalmat a világ felé. Hruscsov sokat utazik, a bezárkózó Sztálinnal ellentétben. (Nyit az ENSZ felé, ezért is bosszantja a magyar kérdés ottani napirendre tűzése 1957. január elején.) Javaslatot tesz, propagandacélokkal, a kollektív biztonsági szerződésre (1954), a német kérdés megoldására. (Ezeket az USA rendre visszautasítja, érzékelte, hogy Nyugat-Európa az ő érdekerülete.) Megoldja a német kérdésből azt, ami elsősorban a Szovjetunióknak múlik (Ausztria 1955; Moszkvába hívja Adenauer nyugatnémet kancellárt). Elutazik Kínába (két hétre, 1954. szeptember), visszaadja Port Arthurt Kínának, ami fél évszázados kínai kívánság; nyit az Európán kívüli világ felé, ennek része az India felé nyitás (1954). Majd rendezni igyekszik kapcsolatait Jugoszláviával: 1955 májusában két hétre oda utazik A. Mikojan társaságában és bocsánatot kér.

Új világkommunista mozgalmat indít, amelynek részeként megszünteti a jugoszlávok számára rossz emléké és a hidegháború intézményeként számon tartott Kominformot (1956. április), később életre hívja a kommunista és munkáspártok rendszeres konferenciáját.

Hruscsov nyit az Európán kívüli világ felé.
Bulgariában és Hruscsov látogatása Indiában, 1955. november

3. *Dinamizálja* a világhatalomhoz szükséges *fegyverkezési ágazatokat*. a) Nagyvonalú űrkutatási programot dolgoznak ki (1954. május–szeptember), elindítják a szputnyik-programot és a ballisztikus interkontinentális rakéta-programot. b) Folytatják az *atomprogramot*, fejlesztik az atomfegyvereket (interkontinentális rakéták és atom-tengeralattjáró). Ez utóbbi egy időben indul az USA programjával.

4. *Felbontja a sztálini önellátó nemzetgazdasági modellt*, tudomásul veszi az újabb ipari-technikai forradalom kínálta modern gyártási és szállítási rendszerek fejlettségét, részben bekapcsolja országát a világkereskedelembé; ugyanakkor létrehozza a birodalom megszállt területeivel a „nagyter” gazdaságot. (Az 1949-ben létrehívott, de gyakorlatilag nem működő KGST-t akarja e célra használni.) Egységes biztonságpolitikai rendszerbe foglalja az addig kétoldalú szerződésekkkel egymáshoz fűzött csatlós államokat (Varsói Szerződés, 1955).

5. Korlátozott *életszínvonal-javító politikát* szorgalmaz. Folytatja az 1953-ban megkezdett – Malenkov nevéhez kötődő – könnyítést a mezőgazdasági kistermelők irányába. Kezdeményezi a szűzföldek feltörését, a kukoricatermesztési programot, a nehéz- és fegyveripar híveinek megnyugtására szabályozza azon fogyasztási cikkek termelését és állami támogatását, amelyek az életszínvonal-minimumhoz „szükséges”-ek (házigyári lakásépítés, rádió-tévé, alapvető háztartási cikkek).

6. Hruscsov *új vezető garnitúrát* hoz a Szovjetunió élére. Nemcsak közvetlen riválisaitól szabadul meg, hanem Sztálin idősebb munkatársaitól, a régi kominternes és kominformos garnitúrától az 1953–57 közötti hatalmi harcokban. (Kivéve A. Mikojant, aki a desztalinizációs harcban a legkövetkezetesebb volt és maradt Hruscsov bukásáig, annak „második embere”. És akinek informális tekintélye a legerősebb volt az 1960-as évek szovjet politikájában.) A leváltandó „régigárdához” a népi demokráciákban főként a magyar pártvezetésen belül tartoznak jelentősebb számmal „elvtársak”: Rákosi, Gerő, Farkas, Révai és szerephez csak 1945 után, Magyarországon jutott Nagy Imre. Amikor 1957. július végén Hruscsov leszámolt a „régiekkel”, a szovjetunióbeli „újak”-on kívül a magyar Kádár Jánost tekintheti a maga kreálta csapat külföldi tagjának.

Hatalmi harc Moszkvában, 1953–1957

1953–57 között folyik a huzavona Moszkvában, amelynek központi kérdése a *desztalinizáció* és a *hatalom*. *Személyi hatalmi törekvések és az elvi álláspontok keverednek*. Az 1953. április és 1957. július 28. között folyó harcban győz Hruscsov, aki – valószínűleg sokak meglepetésére – koncepciózásban, leleményben és energiában sorra felülmúlja riválisait és ellenségeit.

A harcnak hat, saját állásponttal rendelkező vezető szereplője van: Berija, Hruscsov, Kaganovics, Malenkov, Molotov és Mikojan.

1953 márciusában, Sztálin halála után, megindul a harc a hatalomért. És megindul a küzdelem a nézetek között: *milyen is legyen az új szovjet politika*. Mindenki tudja: a nézetek közötti küzdelem nem „irodalmi” vita, nem az okosabb

érvelése fog dönteni, hanem a hatalomgyakorlásban ügyesebb személyé, csoporté.

Az *első hónapokban* (március–június) *Berija* látszik a legerősebbnek. Miniszterelnök-helyettes, az államvédelem felügyelője, és ő kezdi meg a törvénytelenések felszámolását, mindemellett a belpolitikai reformok (életszínvonal-politika, közszükségleti cikkek, élelemtermelés) előtérbe állításával. A jövőt illetően Malenkovval van ekkor azonos platform. (Berija rövid meghatározó szerepének köszönhető, hogy Magyarországon a kormány élére helyezik a szovjet államvédelemmel kapcsolatban állott Nagy Imrét.) Hamarosan azonban összefognak Berija ellen: mondván, aki a legfelső szinten volt a törvénytelenések kivitelezője 1939–52 között, az nem lehet annak felszámolója. Letartóztatják (1953. június 26.), majd az állambiztonság legfelső vezetőivel együtt kivégzik (1953. december).

A harc *következő szakasza 1955. januárig* tart. (Ez a Nagy Imre-kormány időszaka Magyarországon.) Ennek főszereplője már *Malenkov*, a miniszterelnök és a párt egyik titkára, *Ny. Hruscsov*. Sztálin halála után – Moszkvában úgy látszott – Malenkov akár a kijelölt utód is lehetne. Ő teszi meg a reformlépéseket – Berija „likvidálása” után – a kiigazítás érdekében 1953–54-ben. 1953 augusztusában a Legfelsőbb Tanács ülésén programot hirdet a közszükségleti cikkek gyártása és az élelemtermelés kiemelt támogatására. (Ez az az időszak, amikor nemcsak Magyarországon, hanem más népi demokratikus országban is megindul egy szerény „kiigazítás” a mezőgazdaságot sújtó adók és a szövetkezetesítési kampányok enyhítése, a könnyűipar és a fogyasztási cikkek gyártása érdekében.) Válaszul a „keményvonalasok” létrehozzák az addig nem létező „párt első titkári” funkciót, és megválasztják arra Malenkov lehetséges ellenlábását, Hruscsovot.

Tovább borzolja a keményvonalasok idegeit, amikor Malenkov 1954 márciusában kifejti, hogy a jelen fegyverkezetségi szinten senki számára nem lehet eredményes egy világháború megvívása. És ebből akar következtetéseket levonni a szovjet gazdaság fejlesztésére. A keményvonalasok válasza (indítékait még nem ismerjük): a nagyszabású rakéta- és atomfejlesztési program (1954. május) és a világ első, atomfegyver bevetésével végrehajtott hadgyakorlata az Urál déli oldalán.

1954 őszén a keményvonalasok külpolitikai érvre is találhatnak. Október 24-én Párizsban a nyugati hatalmak elhatározzák a nyugat-európai integráció kiszélesítését, ami Németország nyugati megszállási övezetének integrálását, távlatilag a német újrafelfegyverzést (atomfegyverrel is) jelenti. Következtetésük: a harmadik *világháború elkerülhetőségének tézise tehát nem igazolódik be*. Ez, és a „leningrádi ügy” megpecsételi Malenkov sorsát. (Ekkor, 1954 októberében utazik a mindig jól értesült Rákosi „gyógykezelésre” Moszkvába. Nem tudni, milyen kapcsolatok révén, de eléri, hogy az év végén már a malenkovi utat járó magyar vezetés, pontosabban Nagy Imre ellen fordul Hruscsov.) Malenkovot leváltják 1955. február 8-án, de miniszterelnök-helyettes, valamint energetikai miniszter marad. Később viszont (1956 végétől) a Hruscsov-ellenes sztálinista csoporthoz szegődik.

A moszkvai harc harmadik szakasza 1955. januártól tart 1957. júliusig. Ez az időszak Hruscsov külpolitikájának kibontakozása. Hruscsov kezdeményező szereplő lett a világpolitikában.

Személyéhez kötődik az előrelépés a német kérdésben, az osztrák államszerződés megkötése (1955. május 15.), a világháború (Jalta, Potsdam, 1945) utáni első világpolitikai csúcs (Genf, 1955. július 18.), amely a következő években visszavonhatatlanul az enyhülést, a nyílt konfliktusok kerülését vonja maga után. (És amely enyhülés meghatározza majd mind a lengyel, mind a magyar '56-os események megítélését a világban: lefogja a nyugati hatalmak kezét.) A Távol-Keleten (Mikojan segítségével) új politikai kapcsolatrendszert létesít az egymással ellenségeskedő Kína, Mongólia, majd Észak-Korea és Észak-Vietnam között. Ami össze is köti a távol-keleti kommunista országokat a közép-kelet-európai proletárdiktatúrákkal. Egy időben kibékül (megalázó bocsánatkérés árán, 1955. május-június) Jugoszláviával, ezzel is utat nyit a Szovjetunióknak és a kommunista mozgalomnak India és az el nem kötelezettek felé.

Békét teremt a Szovjetunió belső politikájáról szóló stratégiai vitában is: fokozatos életszínvonal-emelést támogat, ami a rendszer robbanásmentességét biztosíthatja, de emellett aktív fegyverkezési-atomipari fejlesztéseket fogad el, ami erősíti a Szovjetunió világpolitikai szerepét, erősítheti az állam vezérelte társadalmi rendszer (kommunizmus) fölényébe vetett hitet. Növeli a kormányzat és a Legfelsőbb Tanács súlyát, a törvényesség intézményeit kezdi működtetni. 1956 januárjában megkezdődik a politikai elitéltek tömeges rehabilitálását, amely az SZKP XX. kongresszusához vezet (1956. február).

1956-ban késznek mutatkozik a Szovjetunió a határai mentén elhelyezkedő államokhoz fűződő viszonyának újrendezésére. Engedményeket tesz Finnországnak a támaszpontként használt Porkkala-félsziget visszaadásával. (Ez hozzájárul ahhoz, hogy Finnország 1991-ig a Szovjetunióval szerződés alapján együttműködő állam, ahol a kommunisták visszakerülnek a kormányzatba.) Mongóliából kivonja a szovjet csapatokat (1956), Lengyelországban hadsereggel Varsó ellen vonul (1956. október 19–20.), de enged a nemzeti kommunista Gomulának. 1956. október 30-án késznek mutatkozik újrendezni a viszonyt a közép-kelet-európai megszállt országokkal. (Ebbe a folyamatba illeszkedik a magyarországi 1956. évi felkelés, politikai forradalom és fegyveres harc megítélése Moszkvában.)

A régi sztálinista garnitúra Hruscsov engedékenységét azonban kudarcként éli meg. Még részben azok is, akik korábban mellette voltak. (Ennek részeként lehet csak értelmezni a 1956. november 4-i második szovjet bevonulást, majd a szovjetek, illetve helytartójuk, Kádár János politikáját 1956. november 4–1957 július között.) És ekkor, 1956 novemberében lesz ismét szerepe Malenkovnak a magyar történelemben. A második szovjet bevonulás után ugyanis Magyarországra küldik, és a KB-titkár Arisztov (a XX. kongresszuson Hruscsov beszédének egyik írója, a sztálinisták egyik célpontja), valamint a KGB-főnök Szerov és Szuszlov társaságában napi „tanácsokkal” látja el Kádár Jánost. (Malenkov fellépésének november 30-án feltehe-

tően része van abban, hogy Kádár „átmeneti” politikájának vége szakad és megkezdődik a megtorlás.) Feltehető, hogy 1956 végén már szervezkedik a Hruscsov-ellenes csapat. A lengyelországi és magyarországi 1956. őszi eseményekre határozott fellépést követelnek a felkelésben részt vettekkel szemben, és most már maguk mögött tudhatják a kínaiakat is. (A tömeges magyarországi megtorlások időszaka ez, 1957. január-július.) Nem nehéz feltételezni a kutatás mai állásánál, hogy Nagy Imre semlegességi nyilatkozata és a Varsói Szerződés egyoldalú felmondása a Szovjetunióban a sztálinisták megerősödését eredményezte Hruscsovval szemben. És a sztálini rend iránti nosztalgia újraéledését. Ebben az irányba hat az, hogy a magyar kérdés az ENSZ-ben napirendre kerül (1957. január 9.) és ott évekig a Szovjetunió elleni agitáció kiindulópontja lesz. Zavarja a moszkvai vezetőket, hogy az 1956. évi magyarországi forradalom szétrepeszteti látszik a kapitalista országok kommunista pártjainak értelmiségi bázisát. Következmény: 1957. március 5-én a *Pravda* – 1953 óta először – méltató cikket jelentet meg Sztálinról, halálának 4. évfordulóján. Június 18–20-án pedig az SZKP Központi Bizottság Elnöksége (a 11 tagból 7) puccsot kísérel meg Hruscsov ellen. (Élükön Molotovval, Kaganovicsal, Malenkovval.) A tapasztalt pártmunkás a plénum összehívásával, valamint a hadsereg és az államvédelem segítségével úrrá lesz a helyzeten.

A magyarországi történéseket 1953. március és 1957. január között tehát alapvetően határozzák meg a moszkvai erő-átrendeződések. Sokkal inkább, mint a szomszédos megszállt országok történelmét. Azért, mert a magyar párton belüli két erő – mind a Rákosi vezette sztálinista tábor, mind az 1953 után feljövő Nagy Imre – közvetlenül Moszkvához kötődik. (Rákosit a szovjetek váltják le a miniszterelnökségről és nevezik ki helyette „Berija emberét”, a nemrég még „jobboldali elhajlással” vádolt és megbírált Nagy Imrét.)

II. A desztalinizáció a csatlós országokban

Az apparátusok szabotálnak

Sztálin halála és az azt követő szovjetunióbeli változások a csatlós országok párt- és állami vezetői körében ijedséget váltottak ki. A moszkvai huzavona szereplőit a helyi vezetők kevésbé ismerték (kivéve a magyarországi moszkovitákat). Most vált láthatóvá, melyek azok a pontok, amelyeknél igazodni kellett Moszkvához, és melyek azok, amelyek esetében önállósága volt a pártoknak. És kiderült: a Sztálin életében megkövetelt egység a „vezér” halála után már nem létezik. (Emlékezhünk: 1949–50-ben a párton belüli ellenségkeresés jegyében mindenütt megkezdődtek a perek, általában a régi, azaz 1945 előtti kommunisták ellen, folyt az egykori középosztályok, majd a szociáldemokraták kiszorítása, 1950-re végigvitték az államosítást és elindultak az első öt éves tervek. Mindenütt a nehézipart részesítették előnyben, a közszükségleti cikkek és az élelem termelését másodlagosnak tekintették, erőszakkal megkezdtek a mezőgazdaság szövetkezetesítését.)

1953 után azonban a desztalinizációnál már közel sem érvényesül ilyen egység és egységes ütem. Félték attól, hogy

az elmúlt évek törvénytelenégeiért felelősségre vonják őket. (Ez magyarázza, hogy a desztalinizáció első szakasza a megszállt országokban az 1960-as évek végéig elhúzódik, sőt kiteljesedése a rendszer összeomlásáig, 1990-ig.) Az első határozottabb lépéseket (Magyarország kivételével) csak az SZKP XX. kongresszusa után teszik meg.

1953–56 között mindenütt csak kisebb életszínvonal-javító intézkedéseket hoznak, valamelyest mérséklik az egyoldalú nehézipari fejlesztést, szétválasztják a miniszterelnöki és a párt első titkári funkciókat, visszafogják az egyház elleni támadások hevét, kerülni igyekeznek a törvénytelenégeket (bár nem hagynak fel azokkal).

Röviden tekintsük át az egyes országok desztalinizációs folyamatainak alapdátumait!

A csatlós országok

NDK. Az állam sajátos fronthelyzete ellenére ugyanúgy felvette a proletárdiktatúra kiépítésének ütemét, mint a többi megszállt állam. Bár csak 1949. október 7-én deklarálják a Német Demokratikus Köztársaság megalakulását, a szovjet megszállási övezetben már 1945-től a szovjet rendszer kiépítésébe kezdenek. 1945-ben radikális földreformot vezetnek be, politikai szempontokat érvényesítve. Már 1945-ben elindítják és 1946 áprilisában befejezik a kommunista és a szociáldemokrata párt egyesítését, majd a volt náci személyek ingatlanjain kezdve, a többi csatlós országnál gyorsabb államosítást hajtanak végre. Az új állam megalakulása után, a harmadik világháborúra készülés, illetve az osztályharc éleződésének jegyében 1950-ben ugyanúgy megindulnak a koncepciós perek, mint a többi proletárdiktatúrában: először a náci kollaboránsoknak bélyegzett személyek, majd azon kommunisták és szociáldemokraták ellen, akik a náci időkben nyugati emigrációban éltek, illetve a formálisan megmaradt polgári pártok politikusai ellen. A forgatókönyv megegyezik a többi csatlós állammal. Egységes pártlista, amelynek élén a munkáspárt áll, 98-99%-os választási eredmények (1950), önálló Államvédelmi Minisztérium (1950), ötéves terv (1951), nehézipar-fejlesztés, a mezőgazdaság kollektivizálása (1952–53), politikai-igazgatási központosítás (1952), a szellemi élet ellenőrzési rendszerének kiépítése, szovjet típusú ünnepek éppúgy jellemzik az állami, gazdasági és társadalmi életet, mint bármelyik más proletárdiktatúrát. És külpolitikában még a többi csatlósnál is kevesebb önállóság.

Sztálin halála után, 1953 áprilisában és májusában az SZKP-nak kell figyelmeztetni a német pártvezetést, hogy álljon meg a „sztálini úton”. De még májusban felavatják a német Sztálinvárost, és Moszkvába kell idézni a vezetést, hogy az első életszínvonal-javító és jogbiztonságot célzó intézkedéseket megtegyék. Lassítja az olvadást az 1953. június 17-i berlini sztrájk és tüntetés is (50 halott). Igaz, júliusban bejelentik az „új irányt”, de november 1-jén tömeges (törvénytelen) letartóztatások következnek. A szovjet zónában először itt használják az „ellenforradalom” megjelölést (a berlini felkelőkre), és létrehozzák, először a táborban, a „munkásőrséget”, amely 1955-ben a díszszemlén erődemonstrációt tart. Sőt, a moszkvai példát idéző rendszerkritikusokat (1953. július) kizárják a pártvezetésből (1954.

január 22.). Igaz, nincs kirakatper és halálos ítélet, mint a többi proletárdiktatúrában, a vádlottakat jobbra „csak” félreállítják, egyet-egyet bebörtönöznek.

A desztalinizációt „egyszerűen” intézik el: a XX. kongresszusról hazatérő, az 1950 óta megszakítás nélkül funkcióban lévő W. Ulbricht, kijelenti: „Sztálin nem volt a marxizmus klasszikusa.” (1956. március 4.) Néhány, ideológiai elhajlás miatt kizárt és félreállított pártvezetőt rehabilitálnak (1956. július). A magyarországi októberi felkelést igyekeznek minél gyorsabban „ellenforradalom”-nak minősíteni. Levonják a következtetést: a magyarok túl messzire mentek, a rendszer nem viseli el a radikális reformokat; a magyarországi semlegesség kimondása, a Varsói Szerződés felmondása, a fegyveres ellenállás nem reformálni, hanem megszüntetni akarja a rendszert. Megtorpannak a reformok, az önkritika is. (Novemberben már bebörtönzik a kultúrpolitikát bíráló filozófus-újságírót.) 1957 elején némi engedményt tesznek ugyan a kisiparosok és a magángazdálkodók irányába, de tovább erőltetik a kisiparban a szövetkezetesítést (1957–58), a mezőgazdaságban a kollektivizálást (1959–60). A diktatúra uralmi rendszere (kiterjedt titkosrendőrség, politikai megfigyelés stb.) tovább él.

Csehszlovákia. A cseh és a szlovák, valamint a magyar nemzetiségi problémával és a szudétánémetség kitelepítésének terhével sújtott államban a politikai rendszer kiépítése és felbomlása alá volt rendelve a nemzeti ellentéteknek. Sztálin halálát egyetlen korrekciós intézkedés követi: 1953 májusában megszűnik a jegyrendszer és egységes kistermelői fogyasztói árakat vezetnek be. (1953–56 között hatszor csökkentik a közszükségleti cikkek árát, ami a politizálásról leszoktatott lakosság körében átmenetileg elégedettséget kelt.) A politikai perek viszont tovább folynak. Részben a volt illegális kommunisták ellen, részben értelmiségiek ellen. Csak 1955 májusában adják ki az első amnesztia-rendeletet. (1948–53 között 232 személyt ítélték halálra, közülük 178-at kivégeztek. A szovjet zónában csak a Szovjetunióban végeztek ki ennél több személyt politikai okokból ezekben az években.)

A XX. kongresszus után az olvadást a szlovák területek részleges autonómiája jelzi. Csökken az egyház elleni hajsza is. De a törvénytelenül elítéltek rehabilitációja sem az egy-

A díszlet azonos... Pártkongresszus Prágában, 1950-es évek eleje

házi személyek (püspökök pere, 1951), sem a politikusok esetében nem történik meg. (Pedig a csehszlovák „Rajk-per”, az 1952. novemberi Slánský-per, amelyet a sztálini antiszemita perekkel párhuzamosan kreáltak – a legnagyobb visszhangot váltotta ki Nyugaton a népi demokratikus országok pereit közül.)

1956 őszén a párt a magyar „ellenforradalom” ellen nyilatkozik már október 26-án, sőt Romániával együtt katonai közreműködést ajánl Hruscsovnek a magyarországi intervencióban. Csak 1957 áprilisában esik szó először a személyi kultuszról, akkor is úgy, mint amelynek hibáit a párt már feltárta. A nacionalisták elleni hajsza kritikája pedig csak 1963-ban hangzik el. Az 1950-ben belső ellenségként kizárt kommunisták koholt perének utolsó áldozatait (pl. G. Husák) csak 1968 augusztusában, a prágai tavasz eredményeként rehabilitálják.

Lengyelország. Sztálin halála után az annak bizalmasaként számon tartott Bierut, a lengyelországi szovjetizálás szervezője a párt elnöke és egyben kormányfő. A nemzeti kommunisták (így Gomułka) személyes ellensége. 1953-ban még javában folynak a perek azon papi személyek ellen, akik nem fogadták el az állam jogát egyházi hivatalok és szervezetek létrehozására. Januárban három püspököt halálra ítélnék, szeptemberben – amikor Magyarországon és a Szovjetunióban már a törvényesség alapintézményeinek helyreállítása megkezdődött – újabb koncepciós perek, börtönbüntetések püspökök ellen, sőt a varsói felkelésben (1944) legendássá vált Wyszyński lengyel prímást internálják (1953. szeptember 25.). 1954-ben látszatintézkedéseket hoznak. Szétválasztják ugyan a miniszterelnöki és pártvezetői funkciót – de Bierut marad a párt főtitkára. Határozatot hoznak ugyan a kollektív vezetésről, átszervezik a közbiztonság és államvédelem szervezetét – de a perek folytatódnak a még 1948-ban letartóztatott polgári politikusok ellen.

Az olvadás valódi megindulása „véletlennek” köszönhető. Az állambiztonság egyik vezető tisztje 1954 őszén Nyugatra szökik, és a Szabad Európa Rádióban sorozatot indít a törvénytelenégekről. Megindul a párt eróziója, értelmiségi körökben és a pártban a lengyel „sorskérdéseket” kezdik tárgyalni: a nemzeti függetlenség, a nyugati kereszténységhez tartozás, a lengyel állam eltiprása 1939-ben. (Amikor a hitleri Németország és a sztálini Szovjetunió együttesen számolták fel az 1918-ban, másfélszáz év után visszanyert lengyel államiságot.) 1955 végén értelmiségi-egyetemista klubok jönnek létre.

Amikor a XX. kongresszusra látogató Bierut Moszkvában meghal (ismét egy véletlen), megindul a párton belül a huzavona a konzervatív és a reformszárny (nemzeti) között. Hruscsov titkos beszéde Lengyelországban kapja a legnagyobb nyilvánosságot (a párt reformszárnya terjeszti, egyedülként a csatlós országokban). Leváltják a törvénytelenégekért felelős vezetőket, leállítják a már előkészített koncepciós pereket. Amikor Poznańban kitör a munkásfelkelés (június 28–29.), a párt nem bélyegzi ellenforradalomnak (mint a német párt a berlini megmozdulást), de a tüntetőkkel a lengyel hadsereg száll szembe. Következmény: 75 halott. Rehabilitálják Gomułkát (augusztus 5.), az egyház egymillióst tömeget szervez a világhírű csestohowai fogadalomtételre (augusztus 26.), az imádságszöveget a házi őrizetben

lévő prímás írja. Október 19-én Gomułkát választják a párt első titkáranak a LEMP kongresszusán, annak ellenére, hogy Hruscsov váratlanul megjelenik Varsóban és a szovjet páncélosok is megindulnak a lengyel főváros ellen. Gomułka meggyőzi Hruscsovot: nem fordul a Szovjetunió nemzetközi érdekei ellen, tiszteletben tartja a Varsói Szerződést – így megszerzi támogatását. (A magyarországi desztalinizáció második hullámának kibontakozására 1956 őszén a lengyelországi eseményeknek meghatározó befolyása van. Ennek a lengyel politikának a támogatására szervezik az egyetemisták az október 23-i tüntetést Budapesten és több vidéki városban.) A magyar felkelést erkölcsileg támogató Gomułka október 31-e után elfogadja a magyarországi szovjet bevonulás szükségességét, viszont eléri (november) Rokoszovszkij honvédelmi miniszter (szovjet állampolgár, a Vörös Hadsereg főtisztje!) leváltását és több ezer főnyi szovjet tanácsadó hazarendelését. Visszaállítja az egyház autonómiáját, új, plurális választási törvényt fogadtat el, tisztázza a szovjet csapatok lengyelországi jogállását, eléri a lengyel adósságállomány rendezését.

Románia. A Sztálin halála utáni moszkvai politika a harcot a pártvezetés, a maga hatalmi és a sajátos romániai államérdekek érvényre juttatására használja fel. 1953 nyarán itt is leállítják a nagyberuházások egy részét, életszínvonal-politikába kezdenek, a jegyrendszert nagyjából felszámolják. De a sztálinizmus elleni harcnak sajátos értelmezését adják. Gheorghiu-Dej pártvezető szerint ezt ők már elkezdték 1952-ben. 1952-ben ugyanis, a Gheorghiu-Dej vezette hazai és a moszkvita kommunisták közötti harc részeként, félreállították, illetve perbe fogták a párt két moszkvita vezetőjét: Anna Paukert és V. Lucát. (Mindkettő zsidó származású, ezért a világ joggal gondolhatott a prágai Slánský-per és a moszkvai zsidóellenes perek idején – 1952-ben – antiszemita perekre.) De most, 1953 után, Dej nem hogy rehabilitálná őket, hanem elítélésükre úgy hivatkozik, mint a sztálini politika elleni lépésre. Sőt, újabb csapást mér a moszkvita kominternesekre. 1954-ben nyilvános per nélkül, egyszerűen kivégezteti a „párt eszé”-nek számító Pătrășcanut, az 1948-ban már nagy kirakatperre kiszemelt és letartóztatott szociáldemokratát, majd kommunistát, a politikai bizottság tagját, igazságügy-minisztert.

A desztalinizáció Romániában nem a rendszer demokratizálását vagy liberalizálását jelenti, hanem az irányvételt az 1960-as években kibontakozó román „nemzeti kommunizmus”-ra. (Ekkor kezdik emlegetni a „szocializmus román útját”.)

Belső változások a XX. kongresszus után kezdődnek, de gyenge a pártellenzék. A párt viszont a korábbi torzulásokért a moszkvítákra, kominternesekre hárítja a felelősséget. Némileg könnyítik az utazásokat, megkezdik a rehabilitációkat. (Dej arra hivatkozik, hogy valójában nincs szükség rehabilitációra, mert nincs mit rehabilitálni, mivel nem követtek el olyan törvénytelenégeket, mint más csatlós államokban.)

Az enyhülési folyamat azonban megakad a magyar felkelés hatására: a pártvezetés megretten a „fertőzés veszélye”-től, hiszen Romániában közel 2 millió magyar él, akik nagy számmal találhatók a párt közép- és alsó szintű funkcióiban (a hozzájuk számított zsidókkal együtt). Hivatkozva

Felvonulás Románia felszabadulásának 6. évfordulója alkalmából. Bukarest, 1950. augusztus 23.

az október 23. utáni erdélyi és partiumi magyar és román diákmegmozdulásokra, gyanúsítások, majd 1957. január után (egy időben a magyar és szovjet szigorításokkal) hatalmas letartóztatási hullám indul meg, többnyire magyar származású egyének ellen. (A rendelkezésre álló adatok szerint 139 fő hal meg a börtönökben, 58 főt kivégeznek.)

A román vezetés ugyanakkor ki is használja a magyar és a lengyel függetlenségi mozgalmak keltette riadtságot: eléri, hogy a Szovjetunió 1958-ban kivonja seregeit, s ezzel megkezdődik a „nemzeti kommunizmus” korszaka. A román rendszer egyik veszélyeztető tényezőt a Szovjetunióban látja (nem felejtí, hogy a második világháború után visszakapta ugyan a magyaroktól Erdélyt, de át kellett adnia a „nagy testvérnek” az első világháborúban magához ragadott Bukovinát és Besszarábiát). A másik ellenség a román nemzetállamot veszélyeztető, az „Erdély elvesztésébe bele nem nyugvó” és a határokon átnyúló magyar „sovinizmus”. (Ahogy ezt a román hivatalos propaganda szerint 1956 őszének történései bizonyították.)

Bulgária. A bolgár pártot sokan az SZKP fiókpártjának tekintették, ahogy Bulgáriát a Szovjetunió 16. szövetségi köztársaságaként is emlegették. Valóban, Bulgária történelmében sokat köszönhetett Oroszországnak, és a lakosság nagy részében régi szimpátia élt az oroszok iránt. Sokat ártott azonban ennek a szimpátiának a proletárdiktatúra bevezetése 1948-ban, az itt is végrehajtott államosítás, a mezőgazdaság szövetkezetesítése, a görögkeleti egyház elleni hadjárat, a sorozatos perek és kivégzések keltette félelem (1949-től).

Sztálin halálakor V. Cservenkov, Moszkva embere a párt és a kormány vezetője, Dimitrov sógora, a szovjet rendszer kiépítője. Moszkvának kell közbelépnie (1953. július 11.), hogy az egyoldalú nehézipari beruházásokat mérsékeljék, lassítsák a parasztlázadásokhoz is vezető kollektivizálást és hozzanak életszínvonal-javító intézkedéseket. Megszüntetik a városi „ellenséges elemek” vidéki kitelepítését, felszámolják a „bolgár Recsk”-et, a belenei internálótábort. Szétválasztják a párt és a kormány vezető funkcióit, elítélik a személyi kultuszt (maga Cservenkov, 1954. január). Többször csökkentik az árakat (1954–55). De tovább folynak a koncepciók perek, mindenekelőtt az 1945–47 közötti többpártrendszer volt és már félreállított vezetői – polgáriak és

szociáldemokraták – ellen (1954. április–augusztus). A törvénytelenések kivizsgálására csak a XX. kongresszus után kerül sor. (Lemondatják Cservenkovot, rehabilitálják a „bolgár Rajk”-ot, T. Kosztovot, akit 1949 decemberében végeztek ki.) Szovjet utasításra új Jugoszlávia-politikát kezdenek.

Az új vezetés (T. Zsivkov) igazodik az éppen erősebb szovjet vonalhoz. A magyar 1956-ot ők is sietnek „ellenforradalomnak” minősíteni, sürgetik a felkelésben részt vettekkel a leszámolást. A magyar ’56-ra hivatkozva sokban visszatérnek a XX. kongresszus előtti politikához: már 1956 novemberében újranyitják a belenei tábort, ahol 1956–62 között 150 fő leli halálát; folytatódik a „megbízhatatlan személyek” kitelepítése Szófiából. Amikor azonban Moszkvában Hruscsov felülkerekedik a puccsistákon és leszámol a sztálinistákkal, Zsivkov is leváltja a régi KB- és PB-tagok nagy részét, így távolítva el a sztálini időkhöz kötődő Cservenkov híveit a vezetésből (1957. július 11.).

Egységes forgatókönyv nélkül

A desztalinizációnak nincs tehát olyan egységes forgatókönyve, mint amilyen volt a sztalinizációnak. Nem is volt olyan „elvi alapvetése”, mint a sztálini proletárdiktatúrának volt 1947–53 között. A lenini államelmélet alapjai érvényben maradtak: a termelési eszközök és természeti kincsek teljes állami tulajdona, a párt vezető szerepe (még ha egyes országokban 1956 után a szatelitpártok – pl. Lengyelországban, NDK-ban, Bulgáriában – megtűrtek maradtak is). A desztalinizáció első periódusa 1957-ben lezárult.

Magyarország 1953–57 (1961) közötti történelmét e desztalinizációs viaskodások részeként lehet csak értelmezni és a korabeli politikai-gazdasági, kulturális történéseket értékelni. Mint ahogy az 1957 (1961)–1985 közötti periódust (az ún. Kádár-korszakot, vagy a „puha diktatúra” éveit) is csak a szovjet politikai zónában elakadt, rövidebb időre újabb lendületet vett, majd ismét megtorpanó desztalinizáció részeként lehet megérteni, és reálisan értékelni. És majd a magyarországi politikai rendszerváltás (1989–90) is csak a szovjet rendszeren belüli újabb desztalinizációs korszak részeként, a gorbacsovi „átépítési” kísérlet környezetében érthető meg. Amelyik Sztálin rendszerének lerombolásával akarta a Sztálin által megteremtett világbirodalmat megmenteni.

Ez a második desztalinizációs periódus a rendszer további mállásával, az új világtényezők – újabb ipari-technikai forradalom, a tömegkommunikáció, az újtechnika fejlődése, a gazdaság globalizálódása – jelentkezésével indul meg. És koránt sem volt olyan sikeres, mint Hruscsov vállalkozása. Hruscsov versenyképessé kívánta tenni a Szovjetuniót és a világkommunizmust (1953–57). Ez egy időre sikerült is neki. A következő desztalinizációs hullámban (1985–91) azután már nemcsak a reformálni kívánt kommunista rendszer, hanem maga a szovjet birodalom is összeroppant. Meg is szabadította az 1945-ben megszállt, majd 1948-ban a birodalomhoz láncolt államokat – így Magyarországot is – a világkommunizmus és egy nagy Szovjetunióból kormányzott birodalom árnyékától.

GLATZ FERENC